

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ

УДК 94:355.01 «1939/1945»

О.О. Шморгун

кандидат філософських наук, доцент

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА: ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ПРОТИ МІФУ

Статтю присвячено аналізу актуальної і мало розробленої проблеми – пошуку світоглядно-ціннісних пріоритетів, запровадження яких пов'язано з максимальною консолідацією громадян демократичних країн, спрямованою на подолання глобальної системної кризи, безпосереднім наслідком якої є стрімке зростання небезпеки переростання нинішньої регіональної російсько-української війни у війну світову. В цьому ж контексті розглядається завдання збереження і посилення національного єднання українського суспільства, а отже й воєнного потенціалу збройних сил України.

Показано, що останнім часом проблема подібної активізації морально-вольових якостей тих, хто перебуває як у тилу, так і на фронті пов'язується українськими дослідниками в царині історії та політології насамперед із дослідженням поняття «стійкість». Вважається, що розкриття змісту цієї категорії дозволяє виявити додаткові ціннісні мотивації для підвищен-

ня здатності української нації до ефективного опору будь-яким загрозам з боку антидержавних внутрішніх і зовнішніх сил. В зв'язку із цим у статті проаналізовано широко обговорювану гіпотезу міфологічної природи емоційно-вольового складника сучасної патріотичної мотивації. Доведено концептуальну неспроможність і недоцільність будь-яких спроб створення новітньої, буцімто радикально відмінної від класичної, своєрідної неоміфології.

На прикладі Другої світової війни показано органічний зв'язок міфологічного світосприйняття з різними формами тоталітарної ідеології і на цій підставі спростовано хибну тезу щодо доцільності запровадження у науковий дискурс та будь-які ідеологеми мілітарно-патріотичного виховання подібних квазіпатріотичних інтелектуальних продуктів.

Ключові слова: стійкість, антикризовий потенціал України, тоталітарна ідеологія, міф, Друга світова війна.

World War Two and Ukraine: Historical Reality Versus Myth

The article is devoted to the analysis of an actual and little-developed problem - the search for worldview and value priorities, the introduction of which is connected with the maximum consolidation of citizens of democratic countries, aimed at overcoming the global systemic crisis, the direct consequence of which is the rapid increase in the danger of the current regional Russian-Ukrainian war turning into a war the world. In the same context, the task of preserving and strengthening the national unity of Ukrainian society, and therefore the military potential of the armed forces of Ukraine, is considered. It is shown that recently the problem of such activation of moral and willpower qualities of those who are both in the rear and at the front is connected by Ukrainian researchers in the field of history and political science primarily on the basis of research on the concept of «resilience». It is believed that revealing the content of this category allows to reveal

additional value motivations for increasing the ability of the Ukrainian nation to effectively resist any threats from anti-state internal and external forces. In this regard, the article analyzes the widely discussed hypothesis of the mythological nature of the emotional-volitional component of modern patriotic motivation. The conceptual inability and inexpediency of any attempts to create a new, seemingly radically different from the classical, peculiar neo-mythology have been proven. Using the example of the Second World War, the organic connection of the mythological worldview with various forms of totalitarian ideology is shown, and on this basis, the false thesis regarding the feasibility of introducing such quasi-patriotic intellectual products into the scientific discourse and any ideologues of military-patriotic education is refuted.

Keywords: *stability, anti-crisis potential of Ukraine, totalitarian ideology, myth, World War II.*

Після російського вторгнення 2014 р. та окупації частини території нашої держави на повний зріст постало питання подальшого стримування ворога, який має значно більший демографічний, військовий та економічний потенціал. Причому цей опір українцям необхідно забезпечити в умовах системної комплексної кризи, занепаду всіх сфер суспільного життя, що триває практично від моменту проголошення самостійності і незалежності нашої держави, безсумнівно підриваючи її мобілізаційний та оборонний потенціал.

До того ж, у наш час суттєво змінився характер війни, що передусім виявляється в поєднанні конвенціональних засобів знищення супротивника із гібридними, котрі являють собою комплекс засобів дезорієнтації та зниження його боєздатності шляхом застосування форм і методів психологічного впливу на нього за допомогою сучасних маніпулятивних практик, що реалізуються через ЗМІ.

Також особливість поточної ситуації полягає в тому, що, з одного боку, безпосередньо на території України відбувається «гаряча» війна на виснаження, а з іншого – путінський режим

одночасно веде гібридну війну із Заходом, що оголосив себе нашим союзником і гарантом забезпечення України достатньою кількістю сучасних озброєнь (і належною економічною допомогою) для гідної відсічі російському агресорові. Причому у разі перемоги Росії над Україною у сучасному світі радикально зміниться конфігурація геополітичних сил: остаточно сформується антизахідна коаліція Сходу та Півдня, що навіть за ситуації відносного миру призведе до радикальної зміни наявних правил світопорядку. Насамперед у новій системі максимальної геополітичної нестабільності, де Росія виступатиме сателітом Китаю, неминуче відбудеться реабілітація війни як прийнятного інструменту вирішення міжнародних конфліктів: замість сили права остаточно запанує право сили.

Зрозуміло, що за будь-яких обставин цей новий баланс сил буде не на користь потенціалу виживання людства загалом, яке і в поточний момент демонструє явно недостатню здатність протистояти глобальним викликам сучасності. Все це максимально актуалізувало проблему так званої «стійкості», котра останніми роками дедалі активніше обговорюється в українському науковому середовищі та у медійному просторі. Зокрема подібною спробою осмислити всі ці гібридні загрози в сучасній війні стала опублікована саме напередодні початку повномасштабної війни національна доповідь НАН України, в написанні якої автором цієї статті довелося взяти участь [1].

У цьому ж контексті варто згадати промову відомого історика Я. Грицака під досить промовистою назвою «Спасти себе і спасти ціле людство», виголошену на конференції «Стойкість: UA» 24 квітня 2023 р. в Українському католицькому університеті [2]. Розглядаючи всесвітню історію з погляду процесу націотворення, Я. Грицак задається головним питанням, від правильної відповіді на яке дійсно багато в чому залежить доля не лише нашої країни, а й усього людства. Йдеться про необхідність з'ясування, в чому саме полягають духовні мотиватори, спрямовані на максимальну активізацію і мобілізацію світової,

а отже й української, спільноти з метою ефективного вирішення найбільш важливих і нагальних завдань сьогодення. Згідно з термінологією, запровадженою одним із найвідоміших розробників концепції локальних цивілізацій А. Тойнбі, мовиться про здатність знаходити ефективні «відповіді» на різноманітні «виклики» історії, зокрема на безпосередні загрози існуванню окремих держав і цілого людства.

Відтак, львівський історик підкреслює величезний потенціал життєспроможності і здатності виживати за максимально несприятливих обставин саме українського народу. Він наголошує: «за інших, ще передвоєнних, обставин я називав українців “чемпіонами з виживання”». Незаперечним доказом цього, на думку дослідника, є вся наша попередня історія і насамперед історія перебування України в складі Російської імперії та СРСР, де стосовно нашого народу завжди проводилася дискримінаційна політика, часом набуваючи форми прямого геноциду.

Але разом із тим, Я. Грицак чесно зізнається, що його власного, далекого від досконалості, професійного знання не вистачає для того, щоб до кінця збагнути витoki цієї небаченої стійкості. «Обнадійливою в цій історії є стійкість українців та України. Це досвід, який треба вивчати. Коли мене питають про причини стійкості, то моя перша і чесна відповідь: я не знаю, бо в цьому є багато чого метафізичного, що не піддається раціональному поясненню. Я вважаю, що поети і богослови тут мають значно більше що сказати, ніж історик, який займається реальною історією. Все, що я говоритиму далі, – це спекуляції, на які мені дозволяє моє знання історії (очевидно, фрагментарне і дуже обмежене)» [2].

Чому саме поети і богослови? Вочевидь тому, що на думку історика механізми мобілізації патріотичного ідеалу більшою мірою знаходяться в емоційно-вольовій сфері, аніж власне у раціональній. Причому він переконаний, що в критичні моменти нашої історії, надто за чергового сплеску найжорстокішої реакції, завжди з'являлись духовні лідери, провісники («садів-

ники»), здатні запропонувати спільноті такі зазвичай художньо оформлені ідеали і світоглядні цінності, завдяки котрим зростає здатність народу до супротиву будь-яким, зокрема і пов'язаним із відкритою збройною боротьбою, випробуванням: «...Завше є хтось серед тих садівників, які представляють іншу етику, – чи, можна сказати, естетику або метафізику. У кожний із цих моментів появляється хтось, хто, за словами Франка, вирішує “проти рожна перти, проти хвилі йти”. Спрощуючи з необхідності: завше є люди, які не звертають уваги на нібито об'єктивний стан історії, а починають розвивати свої проекти, які йдуть проти історії. Дуже умовно кажучи, ними є Тарас Шевченко у першому випадку, коли зникла козацька Україна; Франко – у другому випадку, коли зникла Україна в Галичині; та Василь Стус – у третьому. Ми зазвичай вживаємо імена національних поетів, бо вони є найбільш символічними. Це фігури першого ряду, а за ними тисячі менш знаних» [2].

Але якщо в попередні часи каталізатором безпосередньо волевої активності був емоційний заряд, отриманий від сприйняття художнього твору (вірша, народної або нерідко стилізованої під народну пісні або вчинків героїв прозового твору, котрі сприймалися як взірець до наслідування), сьогодні за Я. Грицаком для протистояння руйнівному впливу глобальних катастрофічних подій, в епіцентрі яких сьогодні опинилась Україна, потрібні додаткові каталізатори креативної наснаги нації – зокрема й у царині обороноздатності.

Більше того, попри всі свої сумніви, історик Я. Грицак висловлює обережну впевненість в тому, що засіб подальшої активізації стійкості до небезпек, які дедалі наростають, все ж таки існує. Що ж це за особлива форма навіть не світогляду, а світовідчуття, світопереживання, яка з погляду свого мобілізаційного потенціалу трактується як найбільш ефективна? Таким універсальним засобом опору смертельному загрозам, що складає свого роду надцінність кожної нації, Я. Грицак, слідом за відомим польським філософом Л. Колаковським, вважає

міф (міт). Для доведення вірності своєї гіпотези він апелює до буцімто суцільно ірраціональної Франкової постави «проти рожна перти, проти хвилі йти»: «Не знаю, як це пояснити, тому що тут пояснення виходить поза межі історії. То треба радше богословів – бо це метафізика, це метафізичне явище. ...Кожна людина в кожному суспільстві потребує міфу. Без міфу ніхто не може жити, жодне суспільство. Без міфу ми всі перетворюємося на таких собі егоцентриків-егоїстів, які не мають спільної мети, нас нічого не клеїть. Міфи – те, що нас клеїть. Міф – це не про створення якоїсь зручної правди. Міф – це про те, що робить нас великими, про те, що дає нам відчуття, що ми більші насправді, ніж ми є, і що маємо якусь особливу місію» [2].

Проте на яку саме реальну інтуїцію спирається справжній націоналізм? В даному випадку відповідь наступна: здатність самопожертви, віра в свою велику місію, можливі лише завдяки емоційно пережитому міфологізму. Також, згідно з подібним баченням, міф виконує потужну консолідаційну функцію. Це відбувається завдяки тому, що за умови переважно агностичних (якщо не атеїстичних) переконань сучасної людини, яка вже щонайменше сумнівається в існуванні потойбічного світу, вона потребує відчуття причетності до чогось величного і незнищеного, в чому можна розчинитись і якоюсь мірою продовжити своє існування у цій національній цілісності не просто зі своїми нащадками, а побратимами, людьми спільної з тобою ідентичності. «Ключова фігура для цього – метафізика страху. У тому сенсі, що в сучасному суспільстві ми все більше і більше є агностиками – знаємо, що помremo (це очевидно, це одна з аксіом) і не розуміємо, що далі. Ніхто не розуміє, що далі. Прихід цього почуття наскільки страшний, що необхідно знайти для себе якийсь пояснення. Тобто мусить бути якийсь існування можливості твого безсмертя – що твоє життя не закінчується з твоїм життям. Мусять бути якісь замітники цього, якісь дуже важливі “- ізми” – причому “- ізми” не просто раціональні, а дуже й дуже емоційні. Найближче тут мені пояснення Бенедик-

та Андерсона, відомого теоретика, який, до речі, за фахом був марксистом – і то цікаво, що саме він, марксист, найбільш позитивно, найбільш емоційно написав якраз про націоналізм» [2].

Далі вже фактично не як професійний історик, а в ролі «радше метафізика-богослова» Грицак дає власну інтерпретацію знаменитої концепції «уявленої спільноти» Б. Андерсона, підкреслюючи: «він казав, що є дуже поширений стереотип, наче націоналізм – це про ненависть до інших. А він переконає: ні, націоналізм є дуже важливим, тому що це про любов до когось, до ближнього, це максимальна емоція, яка тебе штовхає на велику емпатію, на самопожертву. Андерсон жартував, що ніде у світі немає пам'ятника невідомому лібералу, чи пам'ятника невідомій феміністці, чи пам'ятника невідомому комуністові, чи пам'ятника невідомому мазохісту – усі ці “ізми” не діють» [2].

Нарешті, саме із подібного національного почуття, породженого міфом, Я. Грицак виводить і символіку воєнного патріотизму, яка має надихати всю національну спільноту у повному сенсі «само-віддано» боронити свою Батьківщину зі зброєю в руках. «Але завше в кожній країні є пам'ятник, найбільш емоційний пам'ятник, невідомому солдату. Бо це подвійна жертва: він не тільки загинув – ніхто не знає його імені. Це найбільший символ цієї метафізики, оцього емоційного поєднання. Це поняття міфічне і нефізичне – тому не надається раціональному поясненню. Але це почуття причетності до чогось більшого, в сотні, в тисячі разів більшого за нас самих і щоденних клопотів, що дає нам сенс. Не могу описати цього відчуття – але я його знаю. Хто був на Євромайдані, пам'ятає це відчуття. Припускаю, що багато з тих, хто зараз вертається з лінії фронту, це почуття має» [2].

Зазначу, що не з метафізичного (і тим більше міфолого-містичного), а саме з наукового погляду, подібне трактування вищих форм національної стійкості, зокрема здатності до ефективного воєнного супротиву, викликає низку суттєвих заперечень. Більше того, навіть із богословської позиції до по-

дібної «концепції» виникають серйозні запитання. Зокрема, твердження Я. Грицака щодо того, що буцімто агностичний сумнів в існуванні раю як концептуальна підстава для повернення до міфу у своєму світогляді, аж ніяк не узгоджується з його ж панегіриками (насамперед) католицькій церкві, яку доповідач на конференції у католицькому університеті називає однією із найбільш важливих інституцій, покликаних трансформувати народ у націю, що, за його версією, одночасно має бути підтвердженням факту домінування західного впливу на формування української нації (адже католицизм прийшов на Україну саме з Європи). Водночас залишається без відповіді питання про те, чому при всьому цьому за чисельністю прихожан в Україні все ж таки домінує саме православна церква, яка традиційно, надто на тлі польської експансії проти України, перебувала в опозиції католицизму.

Уже не кажучи про те, що Я. Грицак, та ще й на підставі буцімто стихійно позарелігійного сумніву людини щодо існування потойбічного світу, пропонує розглядати міф як основу світовідчуття, завдяки чому мовляв людина, зокрема українська, набуває рис максимальної стійкості. І це за умови, що обидві – і католицька, і православна – конфесії однаково негативно ставляться до міфу, як до ворожих «Святому письму», принципово хибних, воістину поганських (синонім язичництва) вірувань, що по суті заперечують ідеї особистого спасіння і відплати, розчиняючи особистість вірянина в безликість первісного роду.

Також не зрозуміло, чому фаховий історик зовсім не бере до уваги того відомого наукового факту, що міф як форма рефлексії первісної людини на реальність, що її оточує, має, не тільки емоційну та вольову спонуку, а й важливу, хоч і дуже своєрідну, пізнавально-пояснювальну функцію. А ця здатність до пізнання ще надзвичайно обмежена, тому на основі міфологічної забобонності можливо отримати дуже поверхове уявлення про світ, яке скоріше дезорієнтує відносно реальних засобів досягнення будь-якої поставленої мети.

Отже, залишається незрозумілим, яким чином одночасно завдяки міфологічному психологічному настрою (а за Я. Грицаком саме так) ті ж самі українці одночасно набувають максимальної стійкості, зокрема як вояки, і при цьому перебувають у практично неадекватному стані своєрідної ейфорії, ілюзії всемогутності, заснованої на викривленому уявленні про довшню дійсність як наслідкові домінування своєрідного магічного світосприйняття.

Зрештою, Грицак правий в тому, що міфологічну свідомість породжує страх і невпевненість щодо свого майбутнього, оскільки це дійсно панівна емоція первісної людини внаслідок її граничної безпомічності у протистоянні тим загрозам, які виникають з боку стихійних сил природи, тваринного світу, а головне – представників інших чужих племен. Але водночас поведінка і мотивація, засновані на страху, аж ніяк не можуть бути узгоджені з ідеями «уявленої спільноти» того-таки Бенедикта Андерсона (і низки інших фахівців з даної проблематики) щодо гуманізму вищих форм національної ідентичності. Адже згідно з подібним підходом емоційно забарвлений образ Батьківщини осмислюється через свідомо сконструйовану духовною елітою етнічну квазітрадицію, в той час як походження міфу абсолютно анонімно. Але саме ідею уявленої спільноти Я. Грицак безпідставно ототожнює з тим, що він називає міфом.

Передбачаю типове заперечення: автор статті критикує відомого історика за намагання запровадити міф як основу консолідації і стійкості (зокрема українців під час нинішньої війни на знищення, яку веде путінський режим проти нашої держави), не враховуючи, що Я. Грицак має на увазі зовсім інший, не архаїчний, а модерний і навіть постмодерний, стиль мислення і буття, що буцімто не має нічого спільного з примітивними «дикунськими» способами світосприйняття на етапі родо-племінних суспільств. Причому потрібно визнати, що подібна точка зору про існування своєрідного неоміфу як історично вищої форми сучасного світогляду, що найбільшою мірою відповідає

реаліям справді демократичного постіндустріального суспільства, є вельми поширеною у сучасному гуманітарному дискурсі. Більше того, Я. Грицак далеко не є піонером подібного роду концептів, адже твердження про необхідність конструювання сучасних міфів для відродження української нації на демократичних засадах та формування потужного антикризового потенціалу нашої держави відстоює досить багато українських авторів, що вважаються відомими дослідниками у різних царинах гуманітарного знання (з-поміж них О. Забужко у своїй епатажній роботі «Шевченків міф України»).

Якщо говорити про тему даного дослідження, то мабуть найвідомішим автором, який відстоює близьку до дослідницької позиції Я. Грицака тезу щодо визначальної ролі міфологічного компоненту національної свідомості у консолідованих розвинених державах, є німецький дослідник, автор фундаментальних праць «Істина міфу» [3] та «Нація: від забуття до відродження» [4] К. Хюбнер.

Докладний аналіз причин виникнення та обґрунтування хибності подібного підходу на філософському, антропологічному, культурознавчому рівнях становить завдання, яке виходить далеко за межі даного дослідження. Зазначу лише, що самі прихильники даної гіпотези щодо оптимальних механізмів забезпечення єдності і стійкості сучасних спільнот визнають, що трактування змісту та регулятивної функції міфу в структурі суспільної свідомості сучасної доби та його співвідношення з міфом стародавнім, у роботах різних дослідників коливається в дуже широких межах. Зокрема часто-густо з міфом ототожнюється особлива ціннісно навантажена форма світогляду або новий постмодерний тип специфічного світоглядного аморалізму та еkleктизму. Також національний міф подекуди трактується то як форма своєрідної ірраціональної вітальної енергії, що з давніх часів перебуває у підсвідомості сучасної людини, то як особливий художній образ, дидактична повчальність якого не псує його естетичної цінності.

Крім того, при прочитанні досить поширених нині панегіриків міфології нового типу складається враження, що з нею пов'язується уявлення про якусь особливу неklasичну ідеологію, що повністю позбавлена небезпеки будь-яких екстремістських збочень. Нарешті, подібна форма психологічного впливу часто-густо описується як особливий емоційно образний компонент сучасної національної пропаганди, що має важливу і потужну мобілізаційну функцію (як у того-таки Я. Грицака).

І хоча різноманітні версії осучаснення міфу часто взаємно заперечують одна одну, всі їх об'єднує акцент на ірраціональному складникові міфологічного світобачення і трактуванні стійкості (в традиційних визначеннях морально-вольового потенціалу, зокрема збройних сил) як переважно підсвідомого феномену колективної психіки. Що своєю чергою нерідко веде до тверджень про вичерпаність способів колективної та індивідуальної дії, яка спираються на об'єктивне бачення довколишньої, дедалі віртуалізованішої реальності, і необхідності саме на цій підставі запровадження нової міфології фактично познаукового штибу (саме звідсіля постійна апеляція автора тексту «Спасати себе і ціле людство» до метафізики, богослов'я і містики взагалі).

Водночас дуже показово, що навіть прибічники існування модерного міфічного способу осягнення світу сучасною людиною з погляду його потенціалу активізації патріотичної активності (в сучасній термінології «стійкості») також оцінюють цей феномен далеко не однозначно: в одних випадках він трактується як вияв підвищення потенціалу не тільки успішного виживання за умов наростання глобальних проблем сучасності, наслідком якого є зростання глобальної воєнної загрози, а й запоруки подальшого глобального динамічного розвитку людства; в інших – навпаки, такий стан суспільної свідомості виступає переконливим свідченням остаточного занепаду креативності сучасної, насамперед західної, людини [5, с.7–173]. Зрозуміло, що все це гранично ускладнює досягнення належ-

ного рівня загально визнаного розуміння даної проблеми у міжнародній науковій спільноті, що є свідченням відсутності стрункої концепції зазначеного неоміфу, натомість максимально сприяючи творенню свого роду «міфу про міф».

Якщо ж відкинути дискусійні та неоднозначні моменти подібних підходів, на мій погляд, існує одна вкрай важлива очевидність: найбільш деструктивною є спроба довести значення будь-якого міфу як найбільш ефективного засобу забезпечення модерного націотворення за воєнних часів. Зрозуміло, що особливо це стосується можливості забезпечення таких форм стійкості, котрі пов'язані зі збереженням і підвищенням обороноздатності ЗСУ під час нинішньої, безпрецедентної за масштабами та інтенсивністю ведення бойових дій антиукраїнської війни.

На моє переконання, подібна дослідницька ситуація обумовлена граничною спорідненістю типологічних характеристик міфології і будь-якої тоталітарної ідеології. В цьому зв'язку зазначу: спільні риси міфу і тоталітаризму описав уже Г. Лебон у відомій роботі «Психологія мас», аналізуючи особливості примітивізації свідомості великих соціальних груп новітніх суспільств, де вже панує масова свідомість (аналогічні процеси люмпенізації пізнього буржуазного суспільства зафіксував Х. Ортега-і-Гассет у своїх працях «Дегуманізація мистецтва» та «Бунт мас»). Зокрема той-таки Лебон розкрив механізм навіюваності або колективної галюцинації, яка оволодіває пересічною людиною під тиском стресових або пограничних станів, внаслідок чого відбувається своєрідне затьмарення свідомості, що часто породжує неконтрольований емоційний сплеск, перетворюючи організовану спільноту на легко керований агресивний або, навпаки, паралізований безпідставним жахом натовп.

Фактично, в даному випадку йдеться про феномен, відомий у сучасній психіатрії як «марення наяву», внаслідок чого кожним окремим членом цієї юрми втрачається критичність мислення, відбувається нівелювання ним своєї індивідуальності і, по суті, редукція колективної свідомості саме до міфологічної

архаїки. Звідсіля і легка навіюваність та легковір'я людини в подібному стані, який пізніше буде справді буде спостерігатись за будь-яких тоталітарних та терористично-екстремістських режимів. Подібний стан колективного психозу, якому притаманна так звана присмеркова свідомість (також медичний термін), в якій стирається межа між уявним і реальним, з великою художньою силою описав репресований за сталінських часів А. Платонов у своїх блискучих творах «Чевенгур» та «Котлован».

Також слід зазначити, що й первісному міфологічному, і тоталітаризму однаково притаманна своєрідна алогічність, за якої в свідомості первісної людини легко уживаються два змістовно несумісні погляди на дійсність. І саме завдяки подібній примітивізації мислення у зомбованій особі за сучасної доби легко відбувається підміна якогось базового поняття на його змістовний антонім. Власне саме на подібній фальсифікації заснована будь-яка тоталітарна пропаганда, включаючи нинішню рашистську. (Згадаймо знамените Орвелівське «війна – це мир», «рабство – це свобода», «брехня – це правда».).

Отже, не випадково Г. Лебон, оголошуючи настання «ери натовпу» підкреслює практичну ідентичність поведінки сучасної людини в натовпі з особливостями існування первісної людини: «Володарювання натовпу завжди вказує на фазу варварства. ...Таким чином, зникнення свідомої особистості, перевага особистості несвідомої, однакове спрямування почуттів та ідей, що визначається намовлянням, і прагнення негайно перетворити на дії ідеї, що були нав'язані – ось головні риси, які характеризують індивіда у натовпі. Він уже припиняє бути самим собою і стає автоматом, у якого власної волі не існує. Таким чином, стаючи часткою організованого натовпу, людина спускається на декілька щаблів нижче сходінками цивілізації. В ізольованому стані він, можливо, був би і культурною людиною; у натовпі – це варвар тобто істота інстинктивна» [6, с. 164–165].

По суті, міфологічна форма свідомості лише тим принципово відрізняється від будь-якої тоталітарної ідеології, також

завжди побудованій на максимально спрощених стереотипах «чорно-білого» мислення і мотивації «простих рішень», що остання, на відміну від традиційного архаїчного світосприйняття, є свідомо сконструйованою певною групою екстремістів системою емоційно забарвлених приписів щодо переважно терористичних форм і методів побудови певної соціальної утопії. Якщо міф є природним станом мислення та буття первісної людини, то тоталітарна ідеологія – продукт гострої суспільної кризи, граничної деморалізації певної спільноти та її аномізації (Е. Дюркгайм), тобто втрати більшістю її членів модерних світоглядних орієнтирів. Саме це породжує екстремально антисоціальну, з погляду досягнутого стану всесвітньо-історичного розвитку, декласовану та люмпенізовану масову поведінку. Причому подібні форми «цивілізованого дикунства», інстинктоподібного підкорення ретельно розробленим маніпулятивним практикам завжди максимально засуджувані згідно загальноприйнятих моральних норм та наявних гуманістичних цінностей.

Причому, за геббельсівським гаслом «чим більш цинічною є брехня, тим швидше в неї повірять», граничних форм подібне маніпулювання масовою свідомістю набуває саме підчас війни. Чого наприклад варті заяви Путіна про те, що буцімто страшну бойню в Україні насправді розв'язала вона сама, а Росія лише прагне цю війну припинити. Тому далеко не випадково в сучасному російському вже наскрізь ідеологізованому суспільствознавстві всіляко обстоюється концепція не тільки «науковості» міфологічного світобачення [7], а й необхідності міфологічного переосмислення базових понять того, що знов-таки скоріше за міфологією, аніж за філософією історії М. Гумільова, складає основу так званої пасіонарності. Головною ознакою цього феномену, за Гумільовим, є нестримний потяг суперетносу до просторової імперіалістичної експансії, який видається за головну, до того ж вкрай «креативну» рису національного характеру російського народу. Йдеться про відверту фальсифікацію понять «народ», «патріотизм», «батьківщина», «національний лідер» тощо.

Ось типовий взірець подібного бачення, що стирає змістовну різницю між національною ідеологією, національним ідеалом і їхньою міфологічною інтерпретацією. Причому формулювання подібних ідей дуже схоже на наведену вище «аргументацію» Я. Грицака: «...Ідеологія національної держави є національна міфологія і національний ідеал, що інтерпретуються в програмних діях уряду як історичний досвід державотворчого народу. Національна ідеологія і похідна від неї політична міфологія – фундамент ідеології, а національний ідеал – її наріжний камінь. У відповідності зі структурами національної та політичної міфології, державна ідеологія, що поєднує їх, включає в себе політичну інтерпретацію історії і простору Батьківщини-Держави і вчення про прародителя нації в його актуальному політичному втіленні – надлюдині, главі держави. При цьому ідеологія конструюється через архетип великої Сім'ї» [8, с. 208].

Саме подібною концептуальною спорідненістю міфу і тоталітаризму пояснюється постійне звернення ідеологів нацизму саме до архаїки первісно-родового ладу як до ідеалу суспільного устрою, гідного для наслідування у модерному суспільстві. На підтвердження цієї тези можна згадати, що книга головного ідеолога нацизму А. Розенберга, яка складала, так би мовити, філософську основу націонал-соціалістичної партійної програми, мала назву «Міф ХХ століття».

Саме міфологічна фетишизація та магічна анімістичність комуністичних символів із метою архаїзації уявлень про вождя як не просто помазаника божого, а в стилі єгипетських та шумеро-вавилонських міфів, по суті «живого бога на землі», також була максимально притаманна і радянській ідеології за сталінських часів. Подібну свого роду тотальну просякнутість радянського варіанту тоталітарної ідеології міфологією, спрямованою на інфантилізацію радянської людини, аналізує відомий український дослідник Г. Почепцов в своїй книзі «Тоталітарна людина». Розкриваючи архетипи тоталітарної свідомості, автор пише: «Тоталітаризм оволодів умами не тільки тому, що

насаджувався за допомогою репресій. Тоталітаризм перемагав ще й тому, що активно використовував відсилки на пра-досвід, пра-пам'ять людей. В основі багатьох явищ тоталітарного символізму знаходились ритуали як християнських, так і поганських часів» [9, с. 39].

Більше того, Г. Почепцов навіть розрізняє сталінську та постсталінську міфологічні структури. В першому випадку «сталінська модель світу активно використовувала зв'язок цієї міфологеми ВІЙНИ з такими міфологемами, як СТРАХ, як ВОРОГ, як ЖЕРТВА» [9, с. 45]. Пізніше, вже за хрущовської доби завоювань та підкорень (космос, спорт, балет, Арктика та Антарктика) врешті-решт, досягнення світового економічного лідерства над США як лідером капіталістичного світу, якого офіційно планувалось невдовзі «наздогнати і перегнати», змінилась брежнєвською «стабільністю» «розвиненого», «зрілого соціалізму» (обидва поняття відверто символізували завершеність епохи подвигів, звершень і дерзань та перехід до стану своєрідного суспільного анабіозу, який пізніше назвуть «застоем». А отже «міфологема ПОЛЬОТУ поступово доповнювалась міфологемою «СВЯТА»» [9, с. 100] (використане в оригіналі книги російське слово «ПРАЗДНИК», похідне від «праздность», краще передає головну міфологічну установку брежнєвізму).

Отже закономірно, що саме науковий історичний підхід до ролі радянського і нацистського тоталітарних режимів під час Другої світової війни пов'язаний з жорсткою негативною конотацією поняття «міф» у будь-яких його трактуваннях. Про це свідчать самі назви відповідних публікацій: «Радянські міфи про 22 червня 1941» [10] «10 міфів про початок Другої світової» [11] тощо. Причому головний міф, який всіляко запроваджувався під час Другої світової війни радянською владою, а нині путінською пропагандою, – це синонімічність понять «Сталін» і «Батьківщина» (начебто бійці Червоної армії усі до ноги йшли в атаку з вигуком «За Родину, за Сталіна!»). Зрозуміло, що мета подібного міфу – втовкмачування пропагандистської тези про

роль тоталітарної влади як головної запоруки перемоги у війні, що отримала назву «Великої Вітчизняної».

Хоча насправді все відбулось з точністю до навпаки: перемогу було здобуто не завдяки абсолютно бездарному і навіть людиноненависницькому сталінському керівництву з його установкою на нікчемність людського життя (якій у нинішній російсько-українській війні продовжує слідувати «Сталін сьогодні» – Володимир Путін), а наперекір «мудрому сталінському керівництву» [12].

Мабуть, не випадково в Україні було засновано сайт «Історія без міфів», програмним принципом якого є принципова несумісність наукового та міфологічного поглядів на історію [13]. Більше того, у передмові до фундаментальної праці «Війна і міф. Невідома Друга світова», де проводиться переконливе спростування вже п'ятдесяти міфів радянської пропаганди стосовно причин та перебігу Другої світової війни, історик О. Зінченко, на мій погляд, цілком слушно спростовує описані вище намагання саме Я. Грицака, так би мовити, розвести по різних світоглядних полюсах класичний міф і пропонований у якості своєрідного ерзацу модерного патріотизму Міт, що будімо забезпечить максимальну стійкість українського народу у нинішніх безмежно трагічних воєнних випробуваннях. «Якийсь час назад Львівський форум видавців запросив мене до публічної дискусії із блискучим істориком Ярославом Грицаком. У тій розмові процесор Грицак пропонував розрізняти міф і Міт. Різниця ніби незначна – лише в одну літеру. Але часом одна літера багато що значить. ...У цій дискусії мені вдалось важливим сказати, що міф – це спотворене, часом спрощене, а часом – фальсифіковане бачення минулого. А тому міфи небезпечні: коли наше знання про минуле наповнене міфами, а не фактами – ми витрачаємо розуміння історичних процесів. Причинно-наслідкові зв'язки розриваються тими міфами. І ми опиняємось у пастці власного спотвореного міфом бачення минулого. А з часом – втрачаємо навичку адекватно оцінювати не

тільки причинно-наслідкові зв'язки між актами у минулому, але й природу різноманітних процесів сьогодення. Міфи – це куряча сліпота на дорозі історії. У сутінках можна добряче вгатитись головою у якийсь із верстових стовпів історії. Небезпечна річ ті міфи! [14, с. 7]. Також у цій передмові підкреслюється, що «книгою “Війна і міф. Невідома Друга світова” ми оголошуємо війну міфам. “Вогонь!”» [14 с. 12].

Можна лише погодитись із тим, що намагання Я. Грицака довести тезу, згідно з якою замість наукового розуміння історичних реалій в їхньому конкретно-історичному контексті для підвищення рівня воєнної звитяги начебто необхідно спиратись на «Міт козацтва», «Міт Руси-України», «Міт Великої війни», є принципово контпродуктивними, а намагання вкоренити їх в менталітет нашого народу скоріше свідчать про своєрідний комплекс національної меншовартості, аніж про домінування вищих форм національної ідентичності [15].

Причому мені подібна критика спроб осучаснення міфологічного бачення видається надто слушною в світлі того, що сам Я. Грицак будує свою концепцію стійкості на протиставленні архаїчних форм виживання, які він, між іншим, пов'язує з такою спільнотою як народ (фактично ототожнюючи поняття «народ» та «етнос») і модерної нації, про що красномовно свідчить сама назва праці Я. Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України» [16].

Що ж до власне художніх образів або символів, що мають у наш час на високому естетичному рівні втілювати справжній патріотичний ідеал, то насправді вони не мають нічого спільного не тільки з міфологічним світосприйняттям у будь-яких його виявах, а й багато в чому носять позарелігійний характер [17].

Крім того, на противагу різним спробам модернізувати та раціоналізувати міф як буцімто ефективну альтернативу класичним засобам пізнання світу, то задля уникнення фальсифікації історії зміст такого духовного продукту, що ним є національна ідея, важливим складником якої і має бути національний ідеал,

обов'язково мусить бути узгоджено з власне науковим баченням реальності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Шморгун О. Досвід національної стійкості в умовах гібридних загроз: світова практика. *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 446–467.
2. Грицак Я. Спасти себе і спасти ціле людство. URL: <https://zbruc.eu/node/115430>
3. Хюбнер К. Истина мифа. Москва: Республика, 1996. 448 с.
4. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению. Москва: Канон+, 2001. 400 с.
5. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 264 с.
6. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб., 1995. 316 с.
7. Кольев А. Политическая мифология. Москва: Логос, 2003. 342 с.
8. Полосин В. Миф, Религия, Государство: исследование политической мифологии. Москва: Ладомир, 1999. 440 с.
9. Почепцов Г. Тоталитарный человек. Киев: Глобус, 1995. 152 с.
10. Герасименко П. Радянські міфи про 22 червня 1941 року. URL: https://zaxid.net/radyanski_mifi_pro_22_chervnya_1941_roku_n1132107
11. Павлов В. 10 міфів про початок Другої світової. Вермахт був сильніший за Червону армію на початку війни. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-mifiv-pro-pochatok-druhoji-svitovoji-vermakht-buv-silnishij-za-chervonu-armiju-na-pochatku-vijni-2480389.html>
12. Шморгун О. На війні як на війні. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*. Вип. 2–3 (28–29). 2020. С. 14–39.
13. Білоусенко О. Корисних історичних міфів і фейків для науки не існує. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28969/2022-02-17-korysnykh-istorychnykh-mifiv-i-feykiv-dlya-nauky-ne-isnuie/>
14. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.
15. Шморгун О. Етнічний вимір всесвітньої історії: міф України. *Консолідуєчий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості: збірник наукових праць*. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 167–214.
16. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2022. 516 с.
17. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. Київ, 2016. № 2. С. 30–49.